

مقایسه روش‌شناسی پژوهش کمی و کیفی در علوم رفتاری

احمد عابدی*

علیرضا شواخی**

چکیده

با بررسی انواع پژوهش‌ها در علوم انسانی و رفتاری در می‌یابیم که در علوم انسانی و رفتاری با دو رویکرد پژوهشی مواجه هستیم که این دو رویکرد عبارت از الف) رویکرد کمی و ب) رویکرد کیفی. به بیان دیگر در حوزه علوم انسانی و رفتاری و از جمله علوم تربیتی و روان‌شناسی، انتخاب رویکرد انجام پژوهش بر پایه جهان‌بینی و چارچوب فکری (پارادایم) است که پژوهشگر اختیار می‌کند. هدف از تدوین مقاله حاضر بررسی و مقایسه روش‌شناسی دو رویکرد پژوهش کمی و پژوهش کیفی به لحاظ ماهیت، هدف، روش، فرضیه‌ها، ابزارهای جمع‌آوری اطلاعات، روش‌های نمونه‌گیری روایی و پایایی، روش تجزیه تحلیل آماری، قابلیت‌ها و کاستی‌های آنها می‌باشد. امید آن می‌رود که طرح این موضوع، شروعی برای بحث‌های اساسی بیشتر در زمینه پژوهش‌های علوم انسانی و رفتاری در کشورمان باشد.

واژگان کلیدی

پژوهش، پژوهش کیفی، پژوهش کمی، روش‌شناسی، علوم انسانی و علوم رفتاری

Email: a.abedi44@gmail.com

Email: shavakhi@yahoo.com

تاریخ پذیرش: ۸۸/۱۰/۲۷

* عضو هیات علمی دانشگاه اصفهان

** دانشجوی دکتری فلسفه تعلیم و تربیت دانشگاه اصفهان

تاریخ ارسال: ۸۸/۰۹/۰۱

فصلنامه راهبرد / سال نوزدهم / شماره ۵۴ / بهار ۱۳۸۹ / صص ۱۶۸-۱۵۳

مقدمه

به ویژه مکانیک نیوتنی باعث تلاش برای گسترش این رویکرد به دیگر عرصه‌های مورد نیاز گردید.

آگوست کنت^۳ (۱۸۳۰) فیلسوف قرن ۱۹، نظریه اثبات‌گرایی را ارائه کرد که پس از خودش توسط دانشمندان دیگر مورد شرح و تبیین قرار گرفت (صاحبی، ۱۳۸۲). از آنجایی که این تبیینات همواره با یکدیگر همسو نبوده و حتی با تدوین اولیه کنت نیز در یک راستا نیست (برایانست^۴، ۱۹۸۵ و برایمن^۵، ۱۹۸۸)، ارائه تعریفی دقیق از آن مشکل به نظر می‌رسد. با وجود این، در رویکرد اثبات‌گرایی (خردگرایانه) سه ویژگی مهم وجود دارد که عبارت‌اند از:

۱. توجه علمی فقط باید به واقعیت‌های پوزیتیو^۵ قابل مشاهده محدود و محصور شود. سازه‌های استنباطی همانند باورها یا انگیزه‌ها در علم جایگاهی ندارند. در واقع این دیدگاه را می‌توان نسخه‌ای از «آمپریسم»^۶ یا اصالت تجربه دانست.
۲. روش‌های علوم طبیعی مانند اندازه‌گیری، تمایز بین متغیر

با بررسی انواع پژوهش‌ها در علوم انسانی و رفتاری در می‌یابیم که در علوم انسانی و رفتاری با دو رویکرد پژوهشی مواجه هستیم که این دو رویکرد عبارت از الف) رویکرد خردگرایانه^۱ و ب) رویکرد طبیعت‌گرایانه^۲ به بیان دیگر، در حوزه علوم انسانی و رفتاری و از جمله علوم تربیتی و روان‌شناسی، انتخاب رویکرد پژوهش بر پایه جهان‌بینی و چارچوب فکری (پارادایم) است که پژوهشگر اختیار می‌کند.

۱- پارادایم خردگرایانه

این پارادایم با دیدگاه اصالت تحصلی سر و کار دارد. مفروضه این پارادایم آن است که در "واقعیت چیزی است که فرد می‌تواند به وسیله حواس خود آن را تجربه نماید." پارادایم خردگرایانه بر پایه این اصل استوار است که متغیرهای تشکیل دهنده یک فرایند پیچیده را می‌توان به طور جداگانه از یکدیگر بررسی کرد. به عنوان مثال می‌توان تأثیر رفتار رئیس سازمان را بر کارایی و اثربخشی سازمان بدون مطالعه سایر متغیرهای دخیل در کارایی و اثربخشی سازمان بررسی نمود. موفقیت پارادایم خردگرایانه در علوم طبیعی،

3. Agust Kont
4. Bryant
5. Positive
6. Empirism

1. Rationalistic Approach
2. Naturalistic Approach

یک روش نازا و جزئی نگر و بیگانه از تجارب واقعی انسانی منجر می‌شود. در واقع با نگاه به برخی متن‌ها و نوشته‌های تخصصی این حوزه از علوم به خوبی می‌توان دریافت که چگونه چهره واقعی انسان‌ها در پشت ارقام و اعداد آماری گم شده یا به فراموشی سپرده شده است.

۲- پارادایم طبیعت‌گرایانه

مفروضه اصلی این پارادایم این است که واقعیت چیزی نیست که همه افراد به طور یکسان آن را مشاهده می‌کنند و تجربه مشابهی از آن به دست می‌آورند. همچنین تأکید دارد که تجزیه یک پدیده پیچیده به اجزاء و مطالعه هر یک از اجزاء الزاماً ما را به شناخت کامل از آن پدیده هدایت نمی‌کند. علاوه بر آن واقعیت مورد مشاهده و مشاهده‌گر بر یکدیگر تأثیر می‌گذارند و ارزش‌های پژوهشگر به نحوی فرایند پژوهش را تحت تأثیر قرار می‌دهد. بنابراین در پارادایم طبیعت‌گرایانه مفروضه اصلی مورد تأکید آن است که واقعیت مورد مشاهده به تفسیر افراد و ذهنیت آنان بستگی دارد. در رویکرد طبیعت‌گرایانه زندگی، فرهنگ، مبانی ارزشی، عقیدتی و رفتاری، زبان، احساسات، هیجان و تعاملات مردم مورد بررسی و مطالعه قرار می‌گیرد. در حقیقت این رویکرد

وابسته و متغیر مستقل و تدوین قوانین کلی بایستی در قلمروی علوم اجتماعی نیز به کار گرفته شود.

۳. علم، موضوعی عینی و فرارزشی است (صاحبی، ۱۳۸۲).

رویکرد خردگرایی در مدیریت و سازمان - مانند مطالعات تیلور^۷ - و در روان‌شناسی و علوم تربیتی در قالب رفتارگرایی مانند مطالعات واتسون^۸ و اسکینر^۹ متجلی شد. رفتارگراها به دنبال محدود ساختن روان‌شناسی به «علم رفتار» بوده و از توجه به متغیرهای درونی همانند «شناخت» و «عواطف» به شدت پرهیز می‌کردند.

موضع و جایگاه رویکرد خردگرایانه هم از درون و هم از خارج حوزه روان‌شناسی و علوم تربیتی شدیداً مورد نقد گرفته است. (برایمن^{۱۰}، ۱۹۸۸؛ گوبا و لینکلن^{۱۱}، ۱۹۹۸) انتقاد اصلی در این است که چنانچه این نگرش به شکل حاد اعمال گردد، منجر به نوعی محدودسازی و سانسورگری در ارتباط با آنچه می‌توان درباره‌اش صحبت کرد، خواهد شد. این نگرش در علوم رفتاری به

7. Tylor
8. Watson
9. Skinner
10. Bryman
11. Guba & Lincoln

شناسی^{۱۵} پیوند دارد (Mason, 1997)، پسا نوگرایان^{۱۶} هم به تازگی به پژوهش‌های تجربی^{۱۷} و روش‌های کیفی علاقه‌مند شده‌اند. روان‌شناسی نیز هر چند از دیرباز مطالعات خود را بر روش کمی و علمی استوار ساخته است، در سال‌های اخیر به پژوهش کیفی گرایش پیدا کرده و در تعلیم و تربیت مطالعه موردی همچنان حفظ شده است. بنابراین ملاحظه می‌شود که بسیاری از پژوهشگران رشته‌های مختلف علمی که از سنت‌ها و مکاتب مختلف پیروی می‌کنند، در مطالعات خود انواع پژوهش‌های کیفی را مورد استفاده قرار می‌دهند. این سنت‌ها، مکاتب و رشته‌های مختلف علمی، درباره آنچه که جهان اجتماعی را می‌سازد، چگونگی، چرایی و اهمیت آن با رویکردها و دیدگاه‌های متمایز عمل می‌کنند و این بدان معناست که دامنه سنت‌هایی که به پژوهش‌های کیفی علاقه به یک فلسفه یا مجموعه‌ای از اصول روش‌شناختی واحد محدود نمی‌شود. از این رو یکی از نقاط قوت پژوهش کیفی این است که نمی‌توان آن را به مجموعه واحدی از اصول توصیف کننده و ساده محدود نمود. اینکه بسیاری از پژوهشگران پیرو سنت‌ها،

فرایندی است که سعی می‌کند پیچیدگی‌های روابط متقابل بین افراد و همچنین بین افراد و محیط را بهتر درک نماید.

در این رویکرد پژوهشی بر تغییر و تفسیرهای افراد مورد مطالعه تأکید می‌شود و به تشریح و تصویر کردن جزئیات امور می‌پردازد و از فرایندهای موجود در محیط نه فقط غافل نشده، بلکه آنها را مورد بررسی عمیق و موشکافانه قرار می‌دهد. بنابراین از جهت تئوریک دارای جهت‌گیری خاصی نمی‌باشد و فرضیه‌های از پیش تعیین شده خاصی در نظر گرفته نمی‌شود. به طور کلی می‌توان گفت که رویکرد طبیعت‌گرایانه پژوهش، سازمان‌ها (چه خرد و چه کلان) را به عنوان پدیده‌ای زنده و پویا و در ارتباط متقابل با محیط در نظر می‌گیرد که به طور مستمر در حال تحول و تغییر و دگرگونی است و منتظر نمی‌ماند تا به سادگی و سهولت مورد بررسی و شناسایی قرار گیرد.

از سوی دیگر پژوهش کیفی تنها بر یک فلسفه، نظریه یا روش منحصر به فرد استوار نیست، بلکه با شماری از مکاتب مانند سنت جامعه‌شناسی تفسیرگرا^{۱۲} به ویژه مکتب پدیدارشناسی^{۱۳}، روش قوم‌شناسی^{۱۴} و مردم

14. Ethnography
15. Anthropology
16. Post - Modernists
17. Imperical

12. Interpretivist Sociological Tradition
13. Phenomenology

یا بررسی صحت و سقم این دو می‌باشد (نادری و سیف نراقی، ۱۳۶۳). بنابراین قوانین و اصول پژوهش و فعالیت‌های پژوهشی در علوم انسانی و رفتاری، همان قوانین و اصولی است که در پژوهش‌های علوم مادی و فیزیکی رعایت می‌شود و تنها تفاوت اساسی بین این دو، آزمودنی^{۱۸} یا آنچه که پژوهش درباره آن صورت می‌گیرد، می‌باشد.

بر آنچه بیان شد، فعالیت‌های پژوهش کمی براساس تجزیه و تحلیل یک یا چند پیشنهاد فرضی و ذهنی درباره روابط علت و معلولی میان دو یا چند متغیر بنا می‌گردد و هدف، آزمودن و یا آزمایش کردن این روابط می‌باشد. چنین فعالیت‌هایی در پژوهش کمی دارای خصوصاتی از قبیل افزایشی بودن^{۱۹}، تجربی بودن^{۲۰}، تعمیم پذیر بودن^{۲۱}، تلخیصی بودن^{۲۲}، تکرار پذیر بودن^{۲۳}، ابطال‌پذیر بودن^{۲۴}، نظم داشتن^{۲۵}، عینی بودن^{۲۶} و تخصص طلب بودن^{۲۷} می‌باشد.

-
- 18. Subject
 - 19. Adding
 - 20. Empirical
 - 21. Generalitation
 - 22. Reductionism
 - 23. Repeatability
 - 24. Refutation
 - 25. Systematic
 - 26. Objectibility
 - 27. Requirement of expertise

مکاتب و رشته‌های مختلف علمی به انواع پژوهش‌هایی می‌پردازند که هر یک به گونه‌ای ماهیت کیفی دارند، از جمله جنبه‌های جالب توجه و با اهمیت پژوهش کیفی است.

۳- ماهیت پژوهش کمی

پژوهش‌های کمی در حوزه علوم انسانی و رفتاری بر پایه جهان بینی و پارادایم خردگرایانه قرار دارند. فرض اساسی این پارادایم بیان می‌دارد که «واقعیت چیزی است که فرد می‌تواند به وسیله حواس خود آن را تجربه نماید» (سرمد و دیگران، ۱۳۸۰ ص ۷۷). با در نظر گرفتن این فرض، پژوهش‌های کمی به سمتی سوق می‌یابند که خود را قادر می‌بینند تا بتوانند یک فرایند پیچیده یا یک کل را به متغیرهای تشکیل دهنده یا عناصر سازنده آنها تجزیه نموده و هر یک را به طور جداگانه بررسی و مطالعه نمایند. از زمانی که اگوست کنت (۱۸۳۰) فیلسوف قرن ۱۹ نظریه اثبات‌گرایی را ارائه نمود، به تدریج این دیدگاه در پژوهش‌ها علوم انسانی و رفتاری شروع به رشد و نمو کرد. به طوری که باید گفت الگو و ماهیت پژوهش کمی در علوم انسانی و رفتاری، از علوم مادی و فیزیکی گرفته شده است و هدف آن نیز ایجاد و انشاء نظریه و اصول آن،

موضع و جایگاه و غلبه دیدگاه اثبات‌گرایی در علوم انسانی و رفتاری مورد انتقاد بسیاری از صاحب‌نظران مانند برایمن، گوبا و لینکلن و سایرین قرار گرفته تا آنجایی که هایدگر^{۲۸} ضمن مخالفت با سلطه این دیدگاه بر پژوهش‌های علوم انسانی و رفتاری، معتقد است به وسیله ریاضیات (اعداد و ارقام) نمی‌توان کلیه وجوه چهره پدیده‌ها را شناسایی نماید (بزرگی، ۱۳۷۷).

۴- روش‌شناسی پژوهش^{۲۹}

روش‌شناسی را فرایند چگونگی گردآوری اطلاعات و شواهد و تبدیل به آنها به یافته‌ها به منظور دستیابی به دانش دانسته‌اند. لذا مفاهیمی که در روش‌شناسی مطرح می‌گردند، باید دربرگیرنده این فرایند و هدف آن باشد. به همین جهت در روش‌شناسی از مفاهیمی چون جامعه آماری، نمونه آماری، نمونه‌گیری، ابزار پژوهش یا ابزاری جمع‌آوری داده‌ها، روایی و پایایی ابزار، روش‌های تجزیه و تحلیل داده‌ها و متغیرها صحبت می‌شود که در زیر این موارد در هر یک از روش‌های پژوهش کمی و کیفی بررسی شده‌اند.

۴-۱- روش‌شناسی پژوهش کمی

پژوهش کمی رویکردی جزء‌گرا و تحصلی برای توصیف عینی متغیرها و توضیح روابط بین آنهاست. بدین معنا که نگرش و دیدگاه کمی، ریاضی و رقمی بر این گونه پژوهش‌ها حاکم است. به همین دلیل در روش‌شناسی این پژوهش‌ها نیز هر آنچه به کار گرفته می‌شود، باید قابلیت تبدیل به رقم و یا عدد را داشته باشد و یا بتوان آن را به صورت رقم و عدد بیان نمود. در زیر به هر یک از مفاهیم روش‌شناسی این رویکرد پژوهشی به طور فشرده و مختصر، تا آنجایی که لطمه‌ای به مفهوم وارد نسازد، پرداخته می‌شود.

۴-۱-۱- جامعه آماری

عبارت است از مجموعه‌ای از افراد یا واحدها یا رویدادها که دارای حداقل یک صفت مشترک باشند (دلاور، ۱۳۸۵). جامعه پژوهش با توجه به هدف بررسی و نوع واحد مورد مشاهده می‌تواند به گونه‌های مختلف تعریف گردد. اما تعریف جامعه پژوهش باید جامع و مانع باشد. به عبارت دیگر جامعه پژوهش باید چنان باشد که از نظر نقطه نظر زمانی و مکانی همه واحدهای مورد مطالعه را شامل شود و از شمول واحدهایی که نباید به مطالعه آنها پرداخت جلوگیری به عمل آورد.

28. Heidegger
29. Research Methodology

چیزی وجود داشته باشد، دارای مقدار است و اگر دارای مقدار است، می‌توان آن را اندازه‌گیری کرد (دلاور، ۱۳۶۷، ص ۱۰۷). ابزارها و روش‌های متعددی برای گردآوری داده‌ها وجود دارد که ممکن است داده‌ها را به دو صورت کمی و کیفی توصیف نمایند. در این حالت داده‌های کیفی را براساس وجود اشتراک آنها طبقه‌بندی کرده و در واقع کمیت‌پذیر می‌نمایند. روش‌های عمده گردآوری داده‌ها در پژوهش کیفی عبارت‌اند از: ۱) پرسشنامه، ۲) مصاحبه، ۳) مشاهده، ۴) آزمون. که در بین آنها متداول‌ترین و مؤثرترین روش گردآوری داده‌ها، پرسشنامه می‌باشد. این ابزار داده‌ها و اطلاعات سازمان یافته و کمی فراهم می‌کند. نیاز به حضور پژوهشگر برای اجرا ندارد و تحلیل‌های آماری دقیق را ممکن می‌سازد. مصاحبه را عده‌ای از پژوهشگران، مطمئن‌ترین و بهترین روش گردآوری داده‌ها تلقی کرده‌اند. مشاهده را شناسایی، نام‌گذاری، مقایسه، توصیف و ثبت آنچه رخ داده است، دانسته‌اند. آزمون را هم وسیله یا روش منظم برای اندازه‌گیری نمونه‌ای از رفتار تعریف کرده‌اند. در پژوهش کمی داده‌های حاصل از هر چهار ابزار بیان شده کمی می‌گردند.

۴-۱-۲- نمونه

زیر مجموعه جامعه را نمونه گویند (دلاور، ۱۳۸۵). در حقیقت نمونه گروه کوچکی از جامعه است که برای مشاهده و تجزیه و تحلیل انتخاب می‌گردد و اطلاعات مورد نیاز پژوهش به کمک آنها حاصل می‌شود.

۴-۱-۳- نمونه‌گیری

به فرایند انتخاب زیر مجموعه‌ای از جامعه نمونه‌گیری گویند. به بیان دیگر انتخاب تعدادی از افراد، اشیاء، رویدادها و اشیاء و مکان‌ها از یک جامعه تعریف شده به عنوان معرف یا نماینده آن جامعه را نمونه‌گیری گویند. هدف اصلی نمونه‌گیری برآورد مقادیر جامعه به کمک مقادیر نمونه است. برای شناخت مراحل نمونه‌گیری، روش‌های نمونه‌گیری و حجم نمونه می‌توان به کتب روش تحقیق مراجعه نمود.

۴-۱-۴- ابزار پژوهش

در پژوهش کمی فرایند انتخاب یا توسعه روش‌ها یا ابزارهای اندازه‌گیری مناسب باید در پی دستیابی به اهداف پژوهش کمی باشد. در خصوص ابزار اندازه‌گیری در پژوهش کمی این باور^{۳۰} ثرندایک کافی است که بیان داشته است اگر

۴-۱-۵- روایی^{۳۱} و پایایی^{۳۲} ابزار پژوهش

در پژوهش کمی ابزار اندازه‌گیری باید دارای دو ویژگی فنی پایایی و روایی باشد.

الف) پایایی

مفهوم پایایی بیان می‌دارد که ابزار اندازه‌گیری در شرایط یکسان تا چه اندازه نتایج یکسانی به دست می‌دهد. ایبل و فریسبی^{۳۳} پایایی را عبارت از: همبستگی میان یک مجموعه از نمرات و مجموعه‌ای دیگر از نمرات در یک آزمون معادل که به صورت مستقل بر یک گروه آزمودنی به دست آمده است، تعریف می‌کنند (Wiersma and Jurs, 1990). در پژوهش‌های کمی برای محاسبه ضریب پایایی از روش‌هایی مانند (۱) اجرای دوباره^{۳۴}، (۲) روش هم‌تأ^{۳۵}، (۳) روش دو نیمه کردن^{۳۶} و (۴) روش کودر - ریچاردسون^{۳۷} و سایر روش‌ها استفاده می‌گردد.

ب) روایی

مفهوم روایی بیان می‌دارد که ابزار اندازه‌گیری تا چه حد خصیصه و صفت مورد

اندازه‌گیری را می‌سنجد. بدون آگاهی از روایی، ابزار اندازه‌گیری نمی‌توان به دقت داده‌های حاصل از ابزار اطمینان داشت. روش‌های متعددی برای تعیین روایی ابزار اندازه‌گیری وجود دارد که می‌توان به روایی محتوا^{۳۸}، روایی ملاک^{۳۹} و روایی سازه^{۴۰} اشاره نمود.

۴-۱-۶- روش‌های تجزیه و تحلیل داده‌ها

این روش‌ها در پژوهش‌های کمی اغلب به دو گروه روش‌های پارامتریک با دو سطح توصیفی و استنباطی و روش‌های غیر پارامتریک با دو سطح توصیفی و استنباطی طبقه‌بندی می‌شود. هدف اصلی استفاده از روش‌های آماری تعمیم دادن یافته‌های پژوهش به جامعه پژوهش باشد.

۴-۱-۷- متغیر^{۴۱}

متغیر را ویژگی واحد مورد مطالعه و مشاهده که می‌تواند کمیت بپذیرد، تعریف کرده‌اند. تمام روش‌های پژوهش در رویکرد کمی به نوعی دارای متغیر می‌باشد. در پژوهش‌ها متغیرها را به صورت مختلف گروه‌بندی می‌کنند. برای مثال از نظر

-
- 31. Validity
 - 32. Reliability
 - 33. Ebel & Frisbie
 - 34. Test - Retest
 - 35. Equivalence
 - 36. Split - half
 - 37. Kuder - Richardson

-
- 38. Content Validity
 - 39. Criterion Validity
 - 40. Construct Validity
 - 41. Variable

چه اندازه یافته‌های پژوهش از صحت و دقت لازم برخوردار است. عواملی مانند انتخاب افتراقی^{۵۱}، افت آزمودنی‌ها، پیش آزمودن، تاریخچه^{۵۲}، تداخل اعمال آزمایشی^{۵۳}، ابزار اندازه‌گیری، بلوغ^{۵۴} و اثر متقابل انتخاب با سایر عوامل، تحلیل آماری، بازگشت آماری و سوگیری پژوهش روایی درونی پژوهش را تحت تأثیر قرار می‌دهند (دلاور، ۱۳۸۵؛ سرمد و دیگران ۱۳۷۸)

روایی برونی پژوهش کمی تعمیم یافته‌های پژوهش یک نمونه استفاده شده به گروه وسیع‌تری از آزمودنی‌ها یا شرایط دیگر است. دو نوع روایی برونی (الف) با توجه به جامعه مورد مطالعه و (ب) زیست محیطی وجود دارد. روایی برونی نوع اول تعمیم یافته به جامعه آماری مورد نظر است و روایی برونی نوع دوم تعمیم یافته‌های پژوهش به شرایط طبیعی است. عواملی هم چون معرف نبودن نمونه، تعریف مبهم عمل آزمایشی، تعریف ناکافی متغیر وابسته، نبودن محیط آزمایشی، اثر تعاملی زمان، نوع و دفعات اندازه‌گیری متغیر وابسته، اثر انتظار آزمایشگر^{۵۵} و اثر واکنش شرایط آزمایشی

مقادیری که می‌پذیرند به دو گروه کمی^{۴۲} و کیفی^{۴۳} و از نظر نقش آنها در پژوهش به متغیر مستقل^{۴۴}، متغیر وابسته^{۴۵}، متغیر تعدیل کننده^{۴۶}، متغیر کنترل^{۴۷} و متغیر مداخله‌گر^{۴۸} تقسیم می‌نمایند.

۴-۱-۸- روایی درونی^{۴۹} و بیرونی^{۵۰} پژوهش کمی

در پژوهش‌های کمی با عنایت به هدف آن، چگونگی گردآوری و تنظیم داده‌ها، تبدیل آنها به اطلاعات و سرانجام دست یافتن به یافته‌های پژوهش، تا چه اندازه می‌توان به یافته‌های پژوهش اطمینان داشت؟ پاسخ به این سؤال روایی درونی پژوهش را مدنظر قرار داده است. از سوی دیگر تا چه اندازه می‌توان یافته‌های پژوهش را در محیط‌های جغرافیایی یا شرایط دیگر تعمیم داده؟ پاسخ این سؤال هم روایی بیرونی پژوهش را مطرح می‌سازد.

به بیان دیگر درجه کنترل متغیرهای ناخواسته را روایی درونی نامند. بدین معنا که روایی درونی پژوهش نمایانگر آن است که تا

-
- 42. Quantity
 - 43. Quality
 - 44. Independent
 - 45. Dependent
 - 46. Moderator
 - 47. Control
 - 48. Intervening
 - 49. Internal Validity
 - 50. External Validity

-
- 51. Differential Selection
 - 52. History
 - 53. Diffusion of treatments
 - 54. Maturation
 - 55. Rosenthal Effect

روایی برونی پژوهش کمی را تحت تأثیر قرار می‌دهند.

۲-۴-۲- روش‌شناسی پژوهش کیفی

پژوهش کیفی رویکرد کل‌گرا، تفسیرگرا و برای اکتشاف در یک زمینه طبیعی انجام می‌شود و نباید در یک محدوده تصنعی انجام گیرد. پژوهش کیفی درباره زندگی، فرهنگ، مبانی ارزشی، عقیدتی و رفتاری، زبان، احساسات، هیجانات و باورهای مردم اطلاعات کسب می‌کنند. پژوهشگر کیفی باید ارزش‌های شخصی، احساسات و پیشداوری‌های خود را کنار بگذارد و جهان را از چشم دیگران تجربه کند که کاری آسان نیست. پژوهشگر کیفی با استفاده از روش‌های منظم اطلاعات را جمع‌آوری می‌کند، درباره معنی و مفهوم آن می‌اندیشد، نتیجه‌گیری می‌کند آنها را ارزیابی می‌نماید و سرانجام آنها را ارائه می‌دهد. این فرایند به طور مطلوب انجام نمی‌گیرد، مگر آنکه روش‌شناسی پژوهش کیفی به صورت دقیق رعایت گردد. لذا در زیر به برخی از مفاهیم روش‌شناسی پژوهش کیفی به طور فشرده اشاره می‌گردد.

۲-۴-۱- محیط پژوهش

محیط پژوهش در واقع همان دنیای واقعی است که پژوهش و مطالعه در آن انجام

می‌گیرد. این محیط به صورت یک کل مورد مطالعه قرار می‌گیرد و از تحلیل آن به اجزاء و مطالعه اجزاء پرهیز می‌گردد.

۲-۴-۲- نمونه

در پژوهش کیفی نمونه کوچک و به صورت هدفمند^{۵۶} انتخاب می‌شود. در واقع این نمونه معرف جامعه مورد مطالعه نیست.

۲-۴-۳- نمونه‌گیری

از آنجایی که نمونه در پژوهش‌های کیفی معرف جامعه نیست، لذا روش‌های نمونه‌گیری آن هم خاص بوده و برخی صاحب‌نظران روش‌هایی را برای نمونه‌گیری ابداع نموده‌اند. از جمله پاتن^{۵۷} (۱۹۹۰) پانزده روش نمونه‌گیری را در کتاب خود ارائه نموده است که می‌توان به آن رجوع نمود. نمونه‌گیری می‌تواند از مکان، رویداد، اشیاء، اسناد و مدارک و غیره باشد.

۲-۴-۴- روش‌های جمع‌آوری داده‌ها

در پژوهش کیفی پژوهشگری که برای جمع‌آوری داده‌ها برنامه‌ریزی می‌کند، باید با نوع اطلاعاتی که در پی آنهاست، سازگار می‌باشد. زلیچ^{۵۸} (۱۹۶۳) سه استراتژی مصاحبه عمیق، مشاهده و نمونه‌گیری و شمارش را ارائه کرده است که پژوهشگر

56. Purposive
57. Patten
58. Zelditch

۴-۲-۷- رویایی و پایایی پژوهش کیفی

براساس مباحث مطرح شده، معیارهای سنتی «پایایی» و «روایی» را نمی‌توان به آسانی در رویکرد پژوهش کیفی جاری دانست، هرچند که مفاهیم «روایی صوری» و «روایی محتوی» در مطالعات کیفی نیز به کار می‌رود. اخیراً پژوهشگران بسیاری در تلاش بوده‌اند تا برای ارزش‌یابی پژوهش‌های کیفی معیارهایی ایجاد نمایند (الیوت^{۵۹}، فیشر^{۶۰}، رنی^{۶۱} ۱۹۹۴. هنوود و پاید جتون^{۶۲} ۱۹۹۲، مایلز و هابرمن^{۶۳} ۱۹۸۴، پاتروتزل^{۶۴} ۱۹۸۷) برخی از معیارهای ارائه شده عبارت‌اند از: گشودگی^{۶۵} یا انعطاف‌پذیری^{۶۶}، قابلیت تکرار^{۶۷}، ارائه داده‌های اولیه^{۶۸}، روش‌های اثبات و تأیید^{۶۹} و آشکارسازی^{۷۰}، هم‌چنین لینکلن و گوبا (۱۹۸۵) چهار ویژگی قابل اعتبار بودن^{۷۱}، قابل انتقال بودن^{۷۲}، وابستگی داشتن^{۷۳} و قابل تأیید

59. Elliott
60. Fischer
61. Rennie
62. Henwood & Pidgeon
63. Miles & Huberman
64. Potter & Wetherell
65. Openness
66. Reflexibility
67. Replicability
68. Grounding
69. Verification & Method
70. Uncovering
71. Credibility
72. Transferability
73. Dependability

می‌تواند از آنها در پژوهش خود استفاده نماید. اما می‌توان به بررسی اسناد و مدارک، دیوار نوشته‌ها و به طور کلی اسناد پایدار و ناپایدار نیز اشاره نمود.

روایی و پایایی ابزار در پژوهش کیفی به دلیل آنکه محیط پژوهش طبیعی است و محیط طبیعی هم متغیر است، لذا ابزارها منعطف بوده و از قبل پیش بینی شده نیستند. بنابراین روایی و پایایی ابزار به آن معنا که در پژوهش کمی مطرح است، وجود ندارد.

۴-۲-۵- روش‌های تجزیه و تحلیل داده‌ها

به دلیل آنکه داده‌های پژوهش کیفی غالباً به صورت توصیفی و کیفی است، لذا تجزیه و تحلیل داده‌های این گونه پژوهش‌ها هم توصیفی و تفسیری است و از روش‌های آماری استنباطی استفاده نمی‌شود و از روش‌های توصیفی هم تا حد توصیف فراوانی استفاده می‌شوند.

۴-۲-۶- متغیر

در پژوهش کیفی، محیط پژوهش تجزیه نمی‌شود، بنابراین در این گونه پژوهش‌ها اغلب متغیر تعریف نمی‌کنند.

بودن^{۷۴} را برای معقول بودن^{۷۵} پژوهش کیفی مطرح نموده‌اند.

پس از مطالعه آثار (انکینسون و هامرسلی، ۱۹۹۸؛ برگ ۱۹۹۸ و ۲۰۰۰؛ برایمن، ۲۰۰۱؛ کرسول ۱۹۹۴؛ ۱۹۹۷ و ۱۹۹۸ و ۲۰۰۳ و ۲۰۰۵؛ دایمون و هالووی ۲۰۰۲؛ گویا و لینکلن، ۱۹۹۸؛ ماکسول، ۱۹۹۶؛ پاتن، ۱۹۹۰ و ۱۹۸۷؛ لطف آبادی، ۱۳۸۴؛ نصر و همکاران ۱۳۸۲؛ فراهانی و عریضی ۱۳۸۴؛ شریفی و طالقانی ۱۳۶۶؛ یانس و نیکخو ۱۳۸۰؛ دلاور ۱۳۷۳ و ۱۳۸۵؛ سرمد و دیگران ۱۳۸۰؛ شریفی و شریفی ۱۳۸۰؛ نسادری و نراقی ۱۳۸۰؛ کیامنش (۱۳۸۰) می‌توان ویژگی‌ها و یا در واقع تفاوت‌های دو رویکرد پژوهش کیفی و کمی را از لحاظ روش‌شناسی پژوهش در جدول زیر خلاصه نمود.

جدول مقایسه روش‌شناسی پژوهش

کیفی و کمی

موضوع پژوهش	کمی	کیفی
دیدگاه فلسفی	خردگرا، اثبات‌گرا، قیاسی، فرضیه‌ای، جزنگر، عینی، برون مدار، بازده مدار و تأیید کننده جهان بینی علوم طبیعی	تفسیرگرا، پدیدار شناختی، استقرایی، کل نگر، ذهنی، درون مدار، فرایند مدار و اکتشافی، جهان بینی مردم شناختی

روش	تعیین داده‌ها و تعمیم یافته‌ها، اندازه‌گیری عقاید و نظرها، پی بردن بر روابط علی و معلولی	شناخت انگیزه‌ها و دلایل، تولید فرضیه و اندیشه، کشف روندها، درک پدیده-های اجتماعی
نمونه	انتخاب تصادفی گروهی از جامعه که معرف جامعه باشد	معمولاً گروه نمونه کوچک و به صورت هدفمند انتخاب می‌شوند
شبهه‌های رایج آوری داده‌ها	پرسشنامه، آزمون، مصاحبه و مشاهده و به‌طور کلی ابزارهای ساخته یافته‌تر	مشاهده، مصاحبه، اسناد و مدارک و به ندرت پرسشنامه و به‌طور کلی ابزارهای گردآوری داده‌ها ساخت یافته‌تر
داده‌ها	تحلیل‌های آماری اساس تجزیه و تحلیل را تشکیل می‌دهد	اغلب توصیفی و تفسیری و بدون تحلیل‌های آماری
یافته‌ها	اغلب آماری و تعمیم پذیر به جامعه مورد مطالعه	اغلب وابسته به محیط و تعمیم ناپذیر آماری
نتیجه	اغلب آماری و عینی	اکتشافی و تفسیربردار
محدودیت پژوهش	اغلب تصنعی و آزمایشگاهی	اغلب طبیعی و واقعی
پژوهشگر	فردی برونی و جدای از فرایند پژوهش	فردی محرم و جزئی از فرایند پژوهش

74. Confirmability
75. Soundness

صاحب‌نظران و پژوهشگران، دگرگونی‌های سریع اجتماعی و گوناگونی واقعیت‌های زندگی، روش‌شناسی‌های قیاسی سنتی یا روش‌های کمی دیگر نمی‌توانند پدیده‌ها، روابط، تغییرات و ارزش‌ها را تأیید یا اصلاح نمایند. بنابراین ضرورت تغییر در نگرش کمی‌گرا و آماری در روش‌های پژوهش دو چندان شده است؛ چرا که تغییر مستمر نظریه‌ها در زمینه‌های علوم انسانی و رفتاری که به سوی اصلاح و تکامل پیش می‌روند و پژوهش علمی هم پیچیده‌تر می‌شود. به بیان دیگر پژوهشگر باید همچنان که در حرفه پژوهش خود تلاشگر و جدی است، نسبت به درک و تشخیص روش پژوهش نیز کوشا و حساس باشد. این دستاورد میسر نمی‌گردد، مگر آنکه آموزش دهندگان روش پژوهش اولاً خود نسبت به مبانی فلسفی روش‌ها و ثانیاً به تحولات این روش‌ها در گذر زمان شناخت نسبتاً کاملی داشته باشند تا با باوری که حاصل دانش و آگاهی است، سنگ بنای تغییر نگرش را بنا نهند.

تغییر نگرش نسبت به روش کمی‌گرا نباید به گونه‌ای باشد که به طور کلی آن را نفی نماید و بررسی و ارائه توانایی‌ها و قابلیت‌های روش کیفی هم نباید به صورت اغراق‌آمیز بیان گردد. این روش‌ها با توجه

روش‌ها	دقیقاً تعریف و کنترل می‌شوند	اغلب متغیرها بطور دقیق تعریف و کنترل نمی‌شوند
روش پژوهش	غیر منعطف و تغییر ناپذیر و از پیش تعیین شده	منعطف و تغییر پذیر
پژوهش ارائه گزارش	غالباً براساس روش آکادمیک و فصول مشخص شده ارائه می‌شود	غالباً توصیفی و به شیوه‌های داستان گونه، تاریخچه‌ای، حکایتی و غیره
پژوهش مورد مطالعه	آزمودنی‌هایی که باید روی آنها اعمال آزمایش صورت گیرد	به عنوان شرکت کنندگان و مشارکت کنندگان مطرح می‌شوند.

فرجام

پژوهشگران و دانش‌پژوهان علوم انسانی و رفتاری از فلسفه علم در این علوم آگاهی چندانی ندارند و این امر باعث شده است که نقد و بررسی معرفت‌شناسی روش‌های پژوهشی در حوزه این علوم، چندان جدی گرفته نشود و حتی آن را کاری عبث بدانند. روش‌های پژوهش در علوم انسانی و رفتاری در دو رویکرد خردگرایانه یا کمی‌گرا و تفسیرگرایانه یا کیفی‌گرا قرار دارند، اما سکان پژوهش در کشور بر دوش کمی‌گرایی، استوار گردیده است. اما به باور بسیاری از

مقتضای زمانی آشکار، تعدیل شده اند، لذا گذر از کمی گرایی به کیفی گرایی چندان هم آسان به نظر نمی آید. اکنون که در کشور ما کمی گرایی و تسلط نگرش ریاضی بر پژوهش های علوم انسانی و رفتاری به گونه ای است که به نظر عده ای، دستیابی به دانش را اساساً به بهره گیری از روش های کمی امکان پذیر می دانند و روش های کیفی را مورد غفلت قرار داده اند، ابتدا باید جامعه پژوهش کشور را هم در سطح آموزش روش های پژوهشی و هم در سطح اجرا و ارزشیابی آنها به مبانی روش شناسی پژوهش آشنا نمود.

منابع فارسی

۱. بارکر، کریس؛ پیسترنگ، نانسی؛ و الیوت، رابرت. ترجمه هامایاک آوادیس یانس و محمدرضا نیکخو (۱۳۸۰). *روش های پژوهش در روان شناسی بالینی و مشاوره*. تهران: انتشارات سخن.
۲. بزرگی، وحید. (۱۳۷۷). *دیدگاه های جدید در روابط بین الملل*. تهران: نشرنی.
۳. بست، جان. ترجمه حسن پاشا شریفی و نرگس طالقانی (۱۳۶۶). *روش های تحقیق در علوم تربیتی*. تهران: انتشارات رشد.
۴. دلاور، علی (۱۳۶۷). *روش های آماری در روان شناسی و علوم تربیتی*. تهران: دانشگاه پیام نور.

۵. دلاور، علی (۱۳۷۳). *مبانی نظری و عملی پژوهش در علوم انسانی و اجتماعی*. تهران: انتشارات رشد.
۶. دلاور، علی (۱۳۸۵). *روش های تحقیق در روان شناسی و علوم تربیتی*. تهران: مؤسسه نشر ویرایش. چاپ نوزدهم.
۷. دیویی، جان. (۱۹۳۸). *منطق: تئوری تحقیق*. ترجمه علی شریعتمداری، (۱۳۶۹). چاپ دوم، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۸. سرمد، زهره، بازرگان، عباس و حجازی، الهه. (۱۳۷۸). *روش های تحقیق در علوم رفتاری*. چاپ دوم. تهران: انتشارات آگه.
۹. سرمد، زهره؛ بازرگان، عباس؛ حجازی، الهه (۱۳۸۰). *روش های تحقیق در علوم رفتاری*. تهران: انتشارات آگه.
۱۰. شریفی، حسن پاشا؛ و شریفی، نسترن (۱۳۸۰). *روش های تحقیق در علوم تربیتی*. تهران: انتشارات ارسباران.
۱۱. صاحبی، علی. (۱۳۸۲). *روش تحقیق در روان شناسی بالینی*. چاپ اول. تهران: انتشارات سمت.
۱۲. فراهانی، حجت ا...؛ و عریضی، حمیدرضا (۱۳۸۴). *روش های پیشرفته پژوهش در علوم انسانی*. انتشارات جهاد دانشگاهی اصفهان.
۱۳. کر لینجر، فردرال. ترجمه حسن پاشا شریفی و جعفر نجفی زند (۱۳۷۴). *مبانی پژوهش در علوم رفتاری*. تهران: انتشارات آوای نور.
۱۴. گال مردیت؛ بورگ، والتز؛ گال، جوپس. ترجمه احمدرضا نصر و همکاران (۱۳۸۲ و ۱۳۸۳). *روش های تحقیق کمی و کیفی در علوم تربیتی و روان شناسی*. جلد اول و دوم. انتشارات سمت و دانشگاه شهید بهشتی.
۱۵. لطف آبادی، حسین (۱۳۸۴). اهمیت روایی (validity) در پژوهش ها و مقالات علمی و

- نوآوری‌های پژوهش. **فصلنامه علمی - پژوهشی نوآوری‌های آموزشی**. سال چهارم، شماره پاییز. نادری، عزت‌الله و سیف نراقی، مریم. (۱۳۶۳). **روش‌های تحقیق در علوم انسانی**. تهران: انتشارات پدر.
24. Cohen, L; manion, L; & Morrison. k. (2000). **Research Method in Education** (5 ed). NewYork: Routledge / Falmer.
 25. Creswell, J. (1994). **Research Design: Qualitative and Quantitative Approaches**. CA: Sage.
 26. Creswell, J. (1997) **Qualitative Inquiry and Research Design: Choosing Among Five Traditions**, Thousand Oaks. CA: Sage.
 27. Creswell, J. (2003). **Research Design: Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches**. 2 nd ed. Thousand Oaks. CA: Sage.
 28. Creswell, J. W. (2005). **Education Research: Planning, Conducting, and Evaluating Quantitative and Qualitative Research**. NewJersey: Merrill Prentice Hall.
 29. Daymon, C. & I. Holloway. (2002). **Qualitative Research Methods in Public Relations and Marketing Communication**. London: Routledge.
 30. Denzin, N. k. & Y. S. Lincololn, (1994), **Handbook Qualitative Research**, 2 nd ed, Thousand, Oaks, CA: Sage.
 31. Elliott, R. C. Fischer & D. Rennie. (1994). **Evolving Guidelines for Publication of Qualitative Research Studies**. Unpublished Manuscript, Department of Psychology , University of Toledo, USA.
 17. Anderson, L. W. & Burns, R. B (1989). **Research in Classrooms: The Study of Teachers, Teaching and Instruction**. NewYork: Pergamon.
 18. Atkinson, p. & M. Hammersley, (1998). Ethnography and participant observation, in N, Denzin and Y. S. Lincoln (Eds), **Strategic of Qualitative. Inquiry**, London: Sage, 110, 136.
 19. Berg, B. (1998). **Qualitative Research Methods for the Social Science**. 3 rd ed boston. MA: Ally and Bacon.
 20. Bery, b. (2004). **Qualitative Research Methods for the Social Science**, CA: Sage.
 21. Bryant, C. G. A. (1985). **Positivism in Social Theory and Research**. London: Maemillan.
 22. Bryman, A. (1988). **Quantity and Quality in Social Research**. London: Unwin Hyman.
 23. Bryman, A. (2001), **Quantity and Quality in Social Research**, London; Unwn Hyman.

منابع لاتین

41. Potter, J. & M. Wetherell. (1987). *Discourse and Social Psychology*. London: Sage.
42. Reber, A. S. (1995). *Dictionary of Psychology*. London: Longman.
43. Weiner, W. F. (2003). *HandBook of Psychology*. Vol 2, Research Methods in Psychology. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons.
44. Wiersma, W. & Jurs, S. G. (1990). *Educational Measurement and Testing* (2nd edn). London and Bacon.
45. Zelditch, M. (1962). Some Methodological Problems of Field Studies, *American Journal of Sociology*, 67.
32. Guba, E. G. & Y. S. Lincoln, (1998), "Competing Paradigms in Qualitative Research", in N. K. Denzin & Y. S. Lincoln (eds), *The Landscape of Qualitative Research: Theories and Issues*, London: Sage.
33. Henwood, K. I. & N. Pidgeon. (1992). "Qualitative Research and Psychological Theorising". *British Journal of Psychology* 73, 97 – 111.
34. Lincoln, Y. & Guba, E. (1985). *Naturalistic Inquiry*. Beverly Hills, CA: Sage.
35. Mason, J. (1997). *Qualitative Researching*. Sage Publication.
36. Maxwell, J. A. (1992). Understanding and Validity in Qualitative Research. *Harvard Education Review*, 62.
37. Maxwell, J. A. (1996), *Qualitative Research Design: An Interactive Approach*, Thousand Oaks, CA: Sage.
38. Mertens, D. M. (1998). *Research Methods in Education and Psychology Integrating Diversity with Quantitative and Qualitative Approaches*. Thousand Oaks, CA: Sage.
39. Miles, M. B. & A. M. Huberman. (1984). *Qualitative Data Analysis: A Source Book of New Methods*. Beverly Hills, CA: Sage.
40. Patton, M. Q. (1990). *Qualitative Evaluation and Research Methods*, (2th ed). Newbury Park, CA: Sage.